Grundtvig som lærer

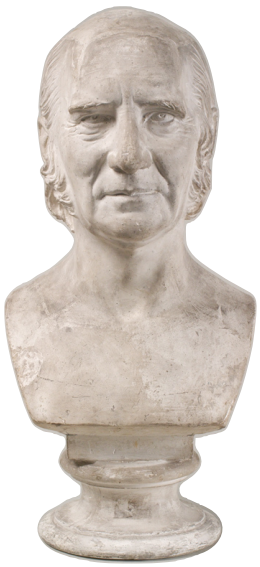

Hermed viderefører jeg det tema, som jeg påbegyndte i mit nyhedsbrev fra 15. september 2023. Dengang koncentrerede jeg mig om Grundtvig som elev og studerende, og her vil jeg nu se på den unge Grundtvig som lærer.

Artiklen bygger på noter og billeder fra det oplæg jeg holdt om ***Grundtvig og friskolen*** *ved konferencen* ***Grundtvig og Skolen****, som Selskabet for Skole– og Uddannelseshistorie, Grundtvig–Selskabet og Københavns Universitet afholdt på Københavns Universitet torsdag den 13. april 2023.*

Og der er yderligere to nyhedsbreve, der er ved at tage form i mit hoved. Det ene handler om mine erfaringer med at vende tilbage til børneskolen, ikke som lærer men som statens spion - altså ***tilsynsførende*** *- på et par fynske friskoler. Det andet har jeg slet ikke har overblik over endnu, men jeg har været på Rigsarkivet og kigget i to interessante arkiver:* ***Christen Kolds*** *og* ***Fyens Stifts Litterære Selskabs****. Kan man finde noget nyt i disse?* ***JA!***

Om at undervise børn

Hvornår får vi egentlig de første fri- og efterskole lærere, og dermed de første børne- og ungdomslærere, som er knyttet til de grundtvigske tanker om undervisning og opdragelse?

Spørger man Friskolerne, så vil de sige, at Kolds skole i Dalby nord for Kerteminde 1852 er den første friskole, mens efterskolerne vil pege på Kolds skole i Ryslinge året før. Men hvis vi spørger Grundtvig selv, hvad siger han så? Ikke meget – og jeg bliver mere og mere i tvivl om, hvorvidt han overhovedet har brugt ordet *friskole* i den forbindelse vi kender det – altså en grundtvigsk – eller grundtvig-koldsk børneskole.

Friskole var nemlig på Grundtvigs tid betegnelsen for en gratisskole for ubemidlede børn, som eksempelvis dronning Caroline Amalies "Nye Asylskole" til hvis indvielse i 1841 Grundtvig skrev "Friskolesangen":

> Der skinner en sol i lys og løn,
> hvor ånd har mund og mæle,
> som fugle små, når skov er grøn,
> da kvidre barnesjæle.

Indtil videre er det eneste sted jeg har fundet ordet friskole i ordets nutidige betydning, tillagt Grundtvig, i et referat af en tale på Marielyst højskole i 1868 – altså meget sent – og ordet er i citationstegn, som om redaktøren, Sofus Høgsbro, ville fortælle hvad det var Grundtvig mente, men samtidig holde ordet ude af hans mund.

Men hvad mente Grundtvig generelt om undervisning af børn? Her må vi antage, at hans egne erfaringer som elev og studerende har haft en stor betydning. Disse blev beskrevet i Nyhedsbrevet fra 15. september 2023 – men han har også selv været lærer.

Egeløkke

I 1805 kommer Grundtvig til Egeløkke på Langeland for at være lærer for den 7 årige Carl Frederik Steensen–Leth (1798 - 1889). Jeg har ikke et billede af Carl, så husets frue, Constance Steensen-Leth (1777–1827), som vækker den unge Grundtvigs følelser, må gøre det ud for illustration.
I 1806 påbegynder Grundtvig en **Leksjons- Og Karakterbog**, (Bugge & Grundtvig, 1968 Bind 1, s.44) der indeholder mange pædagogiske- og didaktiske refleksioner – en samtale med erindringen om undervisningen – eller, som vi ville kalde det i dag, en portfolio eller logbog. Den indledes således:

> Snart er et Aar forløbet, siden Jeg kom hid for at være den unge Leths Lærer. Ej ved Jeg, hvorlænge Jeg bliver staaende paa denne Post; men dette ved Jeg, at det er min Pligt – saavidt mine Evner række – at udfylde den, saalænge den er min –.
> […]
> Naar Jeg forlader min nærværende Stilling, da skal denne Bog træde op enten som min Anklager eller Forsvarer; thi Himlen bevare Mig vel fra, at besmitte den med eet usandt Ord!
> Min plan er følgende:
> Hver Søndag udkaster Jeg Planen for Beskæftigelserne i den næste Uge, fra hvilken Jeg ikke uden Nødvendighed viger. Ikke bliver altid den samme Undervisningsgren foretaget paa de samme Dage og i de samme Timer; thi dette forekommer Mig, af flere Grunde, saare urigtig og uhensigtsmæssig.

Og så beskriver han de to hovedprincipper, som han ønsker at følge:

> 1) Maa Barnet, som ej er en Dorskhedens Plante, kedes ved denne Ensformighed og tabe en stor Del af sin Interesse for Undervisningen, naar Han stedse kan forud beregne, hvad der i evig fortskridende Veksel skal være Genstanden for hans Beskæftigelse. Jeg veed meget vel, at hin Indretning er anbefalet som et ypperligt Middel til at indgive Barnet hin Sands for Orden, der i Livets Følge skal være saa uundværlig. Men monne ikke de gode Herrer have forhastet sig, forvekslet det fornuftige Menneske med et mekanisk Konstværk? Jeg troer jo; thi aldrig vil det Menneske, Naturen udrustede med højere Evner, kunne, uden største Skade for, og Uret mod sig selv, paalægge sig en slig pedantisk Orden som Regel for sin Virksomhed -. …

Og …

> 2) Denne tilsyneladende Orden nedbryder og dræber ganske den strænge Orden i Kundskaber, den harmoniske Udvikling af Aandskræfterne, der er langt vigtigere -. Jeg skal stræbe at bevise det. Det er uden for al Tvivl, at en Lærer bør lyst tænke sig alle de Kundskaber, Han vil bibringe Barnet, ikke som enkelte, for sig bestaaende Dele, men som Led af en og samme Kæde. … (s. 44-45)

Der er i disse optegnelser af den 22 årige lærer tanker, der peger frem imod centrale formuleringer i Grundtvigs menneske- og skolesyn, således som han 24 år senere beskriver det i indledningen til **Nordens Mythologi.**

Og lidt senere (s. 47-48), nogle spændende overvejelser og karakterer og karakteregenskaber.

Desuden, naar skal Jeg sige, et Barn har fortjent »Meget godt«? Naar »Slet«? o.s.v. Maaske Han den Dag, da Jeg var allermindst tilfreds med hans Fremgang, har fortjent mest Ros og omvendt -. Dette kan først nogenlunde bestemmes bagefter, naar Jeg seer, hvorvidt Han har anvendt den da indsamlede Kundskab, om Han har husket den blot som et isoleret Brudstykke, eller Han virkelig dermed har formeret sin Kundskabs Masse, og forbundet den med de forrige -
De Karakterer, Jeg anseer for hensigtsmæsige, bestaa i følgende:
1) Jeg vil ved hver Dag anmærke, hvormegen Agtpaagivenhed, Jeg troer at havefundet, samt de rimelige Aarsager, der kunne have formindsket den.
2) Om Jeg har kunnet spore nogen Anvendelse af det forhen lærte.
3) Vil Jeg ved hver Uges og Maaneds Ende give Mig selv en Oversigt af det i samme lærte. Og endelig
4) Ved hvert Halvaars Slutning efter nøje Gennemlæsning og Gennemtænkning af Akterne, afgøre, hvorvidt baade Han og Jeg have fortjent Ros eller Daddel-.

Denne Bog skal desuden være en Slags moralsk Dagbog over hans mere afgørende Handlinger, og min Opførsel imod Ham, hvoraf Jeg vil uddrage Resultaterne, saaledes at de give Mig nøjere Kendskab til hans Karakter, og letter Mig Valget af Midlerne til at ophjelpe hans gode og stride mod hans slette Tilbøjeligheder.

Der er en dyb alvor i at undervise et barn, og i hans optegnelser er han opmærksom på, at en plan ikke kan være detaljeret – men kun overordnet og fleksibel. Han noterer sig, at Carl godt kan læse – men har endu ikke det overblik over teksten, så han kan lægge trykket rigtigt. Og så kan man mærke hans frustration og glæde:

21de [maj 1806]
Formiddag

De glemte tyske og franske Ord gentages. Vibens og Æblets franske Navne vare glemt igen. Asien og Afrika inddeltes … [😖]

22de
Eftermiddag

Vibens og Æblets Navne vidstes –, Multiplikasjonsspørgsmaale gaves og besvaredes. Gaarsdivideringen gentoges og gennemskuedes – som Jeg troer – af ham – [😊]

I Førstningen var Han noget uagtsom men forbedrede sig efterhaanden.

Refleksioner over faglig forståelse – efterfulgt af følgende lille fortælling:

Det er Mig saare kært, at Karl fortæller mig Alt, hvad der ligger Ham paa Hjertet, alt hvad der interesserer ham. Saaledes fik Jeg i Dag et nyt Bevis paa, at Han har Anlæg til dyb Følelse, og at Jeg kan røre - i det ringeste ham -, Han fortalte Mig, at naar en vis Madame - der stedse viser sig saare arm paa Følelse - var i hans Sted, vilde Taarerne komme Hende i Øjnene - Jeg troede, Han tog Hensyn paa min noget haarde Udtale, naar Han er skødesløs, hvorved Han fluks græder; men Han belærte Mig anderledes ved at anmærke, Han mente da, naar Jeg i en underlig Tone tal-

> te om Noget og anførte, at Jeg forleden Dag ved at sammenrulle Strass' Kort[1] havde sagt: saaledes sammenruller Jeg hele Tiden og alle de Mennesker, der have levet. Mange have troet, De vare store; men nu ere kun Deres Navne tilbage, som velte sig over hinanden uden nogen Betydning -.
>
> Dette var en uvilkaarlig Følelse hos Mig, der slet ikke var beregnet paa hans Forestillingsevne; men Han maa dog have havt en dunkel Følelse ej allene af min Tone men selv af Betydningen, da Han saa levende kunde erindre, hvad Jeg sagde -. Et andet Barn vilde gabet, og Jeg havde ingen Ret havt til at Vredes-. (s. 88-90)

Frustration, glæde og undren – altså sandt lærerliv! Grundtvig har observeret, at viden, når den blot skal gengives, kan være forsvunden ved overhøring, men alligevel kan trækkes frem og benyttes når den er anvendelig i konkrete sammenhænge. Og så bemærker han, at Carl har noteret sig henslængte bemærkninger, som Grundtvig har ytret. Der er opstået en relation imellem lærer og elev, ikke en relation, der retter sig imod den anden person, men imod det, der forbinder dem – Det fælles Tredje.

Den indbyrdes Undervisning, eller Lancasterske Metode

Grundtvig forlader lærergerningen på Langeland i 1808, men fortsætter som underviser på Det Scouboe'ske Institut, en lærd skole (gymnasium) i København frem til 1811, hvorefter han bliver hjælpepræst hos sin gamle far i Udby[2]. At han ikke selv underviser, betyder dog ikke, at han ophører med at have interesse for pædagogisk og didaktisk tænkning.

I 1814 blev der indført skolepligt (skoletvang) for alle børn fra deres 7. år til konfirmationen. Men Almueskolen var ikke uden problemer. Riget fattes i den grad penge, ikke alle forældre var interesserede i, at deres børn gik i skole, og derfor ikke kunne deltage i arbejdet, og der var lærermangel. I 1819 prøver kongen, Frederik d. 6, at løse nogle af problemerne ved at anbefale **Den indbyrdes Undervisning** som metode i almueskolen.

Umiddelbart lyder det fornuftigt og besparende. Skolehistorikeren Ingrid Marcussen skriver på Lex.dk:

> Indbyrdes undervisning, Den Bell-Lancasterske Metode, undervisningsform, der dominerede 1820-50, hvor læreren kunne undervise et stort antal elever samtidig. Med de dygtigste elever som hjælpelærere marcherede alle gruppevis rundt i klassen, og ved undervisningstavler af forskellig sværhedsgrad, der hang på væggene, læste eller regnede de i kor eller individuelt, mens læreren bl.a. uddelte tavler og pegepinde til hjælperne og fløjtede med en pibe, når grupperne skulle bevæge sig fra tavle til tavle. Børnene blev benævnt med numre, og det blev i hver time registreret, hvor i indlæringen hver elev befandt sig.
>
> Metoden var udviklet i store britiske fattigskoler og mødte stærk modstand i danske skolekredse, men den blev gennemtvunget af myndighederne af især økonomiske grunde. I 1819 blev Sølvgades Kaserneskole "normalskole" for metoden.

---

[1] Strass's Kort, eller **Strom der Zeiten oder bildliche Darstellung der WELTGESCHICHTE von den ältesten Zeiten bis zum Ende des achtzehnten Jahrhunderts**, er et spændende forsøg på at illustrere sammenhænge i verdens gang. Grundtvig udgiver omkring 1829 en forenklet dansk udgave. Se kortet, og se hvorledes navnene vælter sig over hinanden ved sammenrulningen.

[2] Om Grundtvig som lærer på Det Scouboe'ske Institut vil jeg henvise til to meget forskellige tekster. En ældre fortællende beskrivelse (Nygaard, 1880) og en ny forskningsartikel (Haue, 2022)

Præsten Johan Harder, fra Lolland skriver imod metoden (Harder, 1819), og Grundtvig følger op:

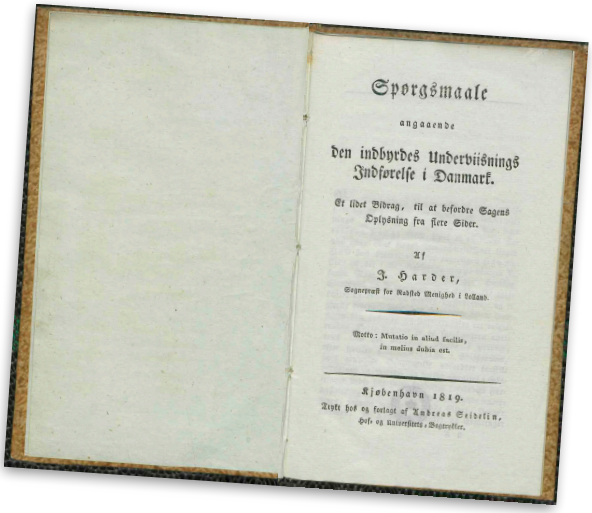

Spørgsmaale

angaaende

den indbyrdes Underviisnings Indførelse i Danmark.

Et lidet Bidrag, til at befordre Sagens Oplysning fra flere Sider.

Af

J. Harder,

Sognepræst for Nakskov Menighed i Lolland.

Motto: Motatio in aliud facilis, in melius dubia est.

Kjøbenhavn 1819.

Trykt hos og forlagt af Andreas Seidelin, Hof- og Universitets-Bogtrykker.

Hvad jeg først maa anmærke, er, at Historien paa det Eftertrykkeligste advarer imod at knytte store Forhaabninger til en *blot Methode*, ved at vise os: de bleve altid skuffede, ja, netop mere skuffede, jo mere vidunderlig og glimrende Methodens Virkning i sin Nyhed syndes at være (Bugge & Grundtvig, 1968 Bind 1, s.198)

Det er og bliver "mekanisk Konstværk", og opnår man mon det ønskede?

Hvad … Prøven angaar, da indseer man let, der må *Aar* til, for at giøre den tilfredsstillende; thi den skal ikke blot vise, hvorvidt visse Kundskaber ved den ny Methode hurtigere kan meddeles Børn, saavel paa Landet, som i Kiøbstæderne, men tillige om de ved den meddeles bedre ɔ: mere kraftig og levende, samt i det Hele hvad Indflydelse Methode yttrer paa Lærer og Børn ɔ: om Hin ved den lettes eller besværes, opmuntres eller sløves, og om Disse blive mere eller mindre skikkede til at modtage den følgende Underviisning, som den der egenlig skal virke til Forstandens Oplysning og Hjertes Forbedring. (s. 201-202)

Som lærer forkaster Grundtvig altså metoden som alt for mekanisk, i hvert fald ind til han i 1829 ser den i brug på en af Londons Centralskoler. Måske har metoden alligevel visse muligheder – men det er en helt anden historie.

Johan og Svends undervisning

Da Grundtvig i slutningen af 1820'erne skal undervise sine egne børn, bygger han videre på erfaringerne fra såvel Langeland som det Scousboeske Institut – men nu med undervisningsmaterialer, som han selv skriver og udgiver: **Historisk Børne-Lærdom**, T**idens Strøm eller Universalhistorisk Omrids** og **Krønike-Riim til Børne-Lærdom**.

Historisk Børne-Lærdom indledes med følgende "Fortale" - her fra ottende oplag af anden udgave, der kom i 1832:

FORTALE

At Historien sædvanlig læres saa slet og og glemmes saa let, kommer sikkert for en stor Del af Fejl ved Undervisningen; thi ellers er det dog saare naturligt for Menneske-Børn at vide lidt ordentlig Besked med Menneske-Slægtens Levneds-Løb; og véd man det først en Gang, da er det i Grunden nemt at huske.

Efter nu i mange Aar at have sysselsat mig med historisk Undervisning, vel mest i Tankerne, men dog ogsaa i Virkeligheden, finder jeg, man kommer bedst afsted dermed paa den simple Maade jeg her vil kortelig betegne.

Man gjør sig først bekjendt med Middel-Havet og de tre Verdens-Dele omkring det, men ikke anderledes, end at det vides bestemt, hvordan Evropa, Asien og Afrika ligger for Middel-Havet, hvad Landene omkring det hedder nu, og hvad de hed i gamle Dage, samt hvilke Lande og store Floder der findes paa Strøget mellem Middel-Havet og Ganges-Floden i Øst.

Dette er, som man véd, den gamle Histories Skue-Plads, der for saa vidt stilles bedst for Øje uden Bog, blot ved Land-Kortet; og saa snart det er sket, skal man lære at kjende Grund-Trekkene af den gamle Historie paa det historiske Kort (Tidens Strøm), som ogsaa sker bedst uden Bog, ved at vise paa Kortet, hvordan det persiske, det det makedoniske og det romerske Rige sammensattes.

Naar nu Lærlingen er fast heri, lærer man ham paa Land-Kortet at kjende Øster-Søen, Kattegat og Vester-Havet, med Landene dér omkring, som er Historiens nyere Skue-Plads, og giver ham dernæst Grund-Trækkene paa det historiske Kort af Folke-Vandringerne, Romer- Rigets Opløsning og de nyere Verdens-Begivenheder. Ogsaa dette sker bedst uden Bøger, da man skal indskrænke sig til, hvad der er nødvendigt for at have en Forestilling om de mægtigste Folk i Tidens Løb og de nærværende Rigers Opkomst. Amerika, Ost-Indien og Kina viser man først paa. Land-Kortet, hvor Talen bliver om deres Opdagelse og videre Skæbne.

Naar nu dette er sket mundtlig, med Kortene stadig for Øje, da vil, nærværende lille Bog ikke være uskikket til at gjentage efter, og derved tillige indprente sig de historiske, Grund-Tal, kun maa alting vises paa Kortene, og ingen Vægt lægges paa mere Tids-Regning, end at Lærlingen véd Aarhundredet for de største Begivenheder før og efter Kristi Fødsel.

Dette er nu det første geografisk-historiske Kredsløb, snart og let gjennemgaaet, men derfor visselig ikke at foragte; thi naar det ikke afhjaskes, men dvæles ved, til det er ret tilbagelagt, og gjentages siden alt imellem, da lægges derved en forsvarlig Grundvold, som kan bære den højeste Bygning.

Det andet Kredsløb bør nu gaa igjennem en tilsvarende Række af Krønnike-Rim, der, naar Versene er nogenlunde gode, er nemmest baade at lære og at huske. En saadan lille Saming af Krønnike-Rim har jeg derfor ogsaa udgivet; og skjønt dette første Forsøg naturligvis er meget ufuldkomment, har dog Erfaring lært

mig, at de fleste af Rimene lader sig let lære, og at, naar man kun har Taalmodighed til at give Børnene de nødvendige historiske og geografiske Oplysninger, faar de derved god Grund i Folke-Historien. Det havde været let at gjøre Rimène langt mindre trængende til Oplysning; men det skal netop være Dyden ved dem, at de er propfulde af Hoved-Navne, hvorved man siden kan mindes, hvad man har lært, og at de, uden at bebyrde Hukommelsen, giver Stof til Efter-Tanke i en senere Alder. Naar en Lære-Bog nemlig ret skal gjøre Nytte, maa man med Fornøjelse kunne huske den, saa længe man lever; og det kan man kun, naar Formen er let og Indholdet vægtig, men vi har saa længe været vante til Lære-Bøger af det modsatte Slags, at det rette endnu tit synes vrangt.

1832.

Grundtvig.

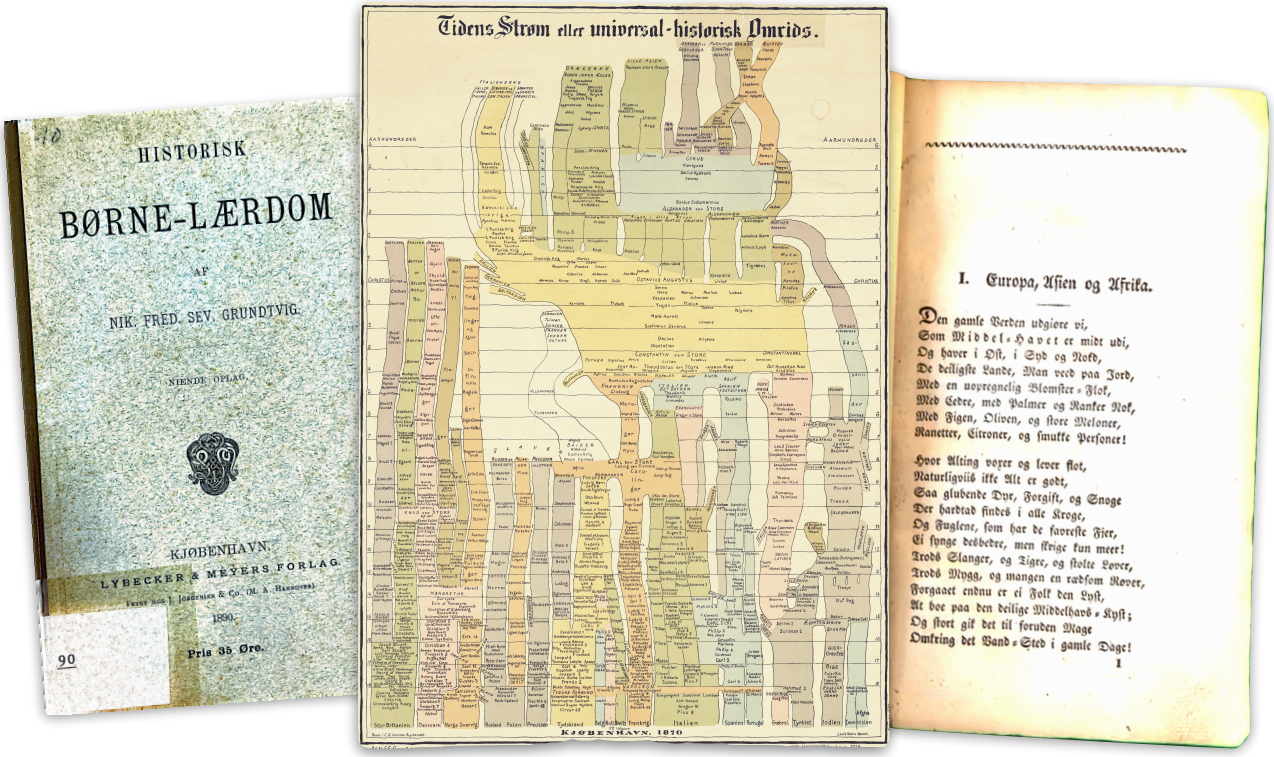

Til understøttelse for **Historisk Børne-Lærdom** udgiver han så en til Børne-Lærdom forsimplet udgave af Strass' kort og den første udgave af **Krønike-Riim til Børne-Lærdom**, der netop starter med med digtet: Europa, Asien og Afrika

Den gamle Verden udgiøre vi,
Som Middel–Havet er midt udi,
Og haver i Øst, i Syd og Nord,
De deiligste Lande, Man veed paa Jord,
Med en uopregnelig Blomster–Flok,
Med Cedre, med Palmer og Ranker Nok,
Med Figen, Oliven, og store Meloner,
Ranetter, Citroner, og smukke Personer!

Hvor Alting voxer og lever flot,
Naturligviis ikke Alt er godt,
Saa glubende Dyr, Forgift, og Snoge
Der hardtad findes i alle Kroge,
…

Hvad var så elevernes erfaringer? Svend Grundtvig har fortalt sin kone Laura om undervisningen i hjemmet, hvilket hun senere har gengivet:

> Hvor meget det har ligget Grundtvig på Hjærte, og hvor megen Flid han har gjort sig for at give en levende Fremstilling af Historien, afpasset efter Barnets Tarv, kan man se bl.a. af Fortalen til „Krønikerim", hvor han giver en såre interessant Fremstilling af denne sin Metode.
>
> Det var jo også for at udfylde det formentlige Savn af passende Lærebøger til at understøtte den mundtlige Undervisning, at han på den Tid – i Løbet af 1829 – udgav „Krønikerim" samt „Kort Udsigt over Verdenskrøniken" og den historiske Udsigtstavle, som han kaldte „Tidens Ström".
>
> Hensigten med Krønikerimene: på en fornöjelig Måde at fæste det mundtligt meddelte i Hukommelsen, blev for Svends Vedkommende fuldkommen løst. Han lærte dem udenad med stor Fornøjelse, og dem af dem, som han som Dreng havde fundet særlig morsomme og könne, kunde han endnu på sine gamle Dage udenad. Svend holdt også meget af „Tidens Ström"; han havde også fra Dreng af det Indtryk, at den ganske udmærket opfyldte sit Formål: at anskueliggöre den historiske Udviklings Gang gennem Tiderne.
>
> Af fremmede Sprog lærte de da kun ét, nemlig *Græsk*. Der læstes *Herodot* og *Homers Odyssé* og *Iliade*. Grundtvig læste for og lod dem læse efter på Græsk, og oversatte da meget omhyggeligt det læste for dem på Dansk. Om nogen grammatisk Forklaring var der endnu ikke Tale. Grammatiken var og blev dem som Börn et fuldstændigt terra incognita. (Johansen & Høirup, 1948, s. 146-147)

Grundtvig tænker didaktisk – han finder en form, der passer til indholdet. Døde Bogstaver, Levende Ord og -Vekselvirkning er endnu ikke blevet hovedbegreber, men billetten til den første englandsrejse er købt, og blækket til Nordens Mytologi og højskoleskrifterne er bestilt.

Men - var et godt og didaktisk gennemtænkt undervisningsmaterialet nok? Nej – når Laura Grundtvig ser tilbage, er hun ikke imponeret…

> Bestræbelser, som af hans Venner ere blevne gjorte for at göre hans Idéer til Virkelighed, have ofte båret ringe og umodne Frugter. Grunden hertil turde vel være den, at Disciplene nok have fulgt i Mesterens Spor, for så vidt det gjaldt om at fri deres Börn fra Skolens Tryk og Tvang og i deres Bestræbelser for at göre Undervisningen så fornöjelig for Börnene som muligt, hvorimod de ikke i samme Grad have stræbt efter at lære deres Börn to Ting: *at arbejde* og *at lyde*. (s. 144-145)

Det kan man vel dårligt laste Grundtvig for, mens følgende skudsmål virker lidt mere syrligt:

> Hvorledes gik det da Grundtvig som praktisk Pædagog? Var han en god Lærer?
>
> De fleste ville vel svare nægtende på dette Spörgsmål, og rimeligvis have Ret. Hvem der kendte ham, må vel sige, at *det ej lå for ham* at gå ind på andres Tankegang. At sætte sig på Barnets Stade faldt ham vist ej naturligt, hvor meget han

end efter sin Teori ønskede at göre det. Praktisk, i det små at udføre sine egne, poetiske store Tanker, lå sikkert uden for hans egentlige Opgave. Kun Kærligheden til sine Börn og til, hvad der for ham var både en Hjærte- og Samvittighedssag, tvang ham til at påtage sig dette besværlige Arbejde. Men også som lærer *var han sig selv*. (s. 144)

Referencer:

Bugge, K. E., & Grundtvig, N. F. S. (1968). *Grundtvigs skoleverden i tekster og udkast: (Tilsyn: Roar Skovmand og Kaj Thaning): Bd. 1-2.* Institut for Dansk Kirkehistorie. G.E.C.Gad.

Drejer, C. M., Larsen, J. E., & Reeh, N. (2014). Indførelsen af den indbyrdes undervisningsmetode i Danmark, dens konkrete udformning som disciplinær teknik i klasselokalet og dens internationale variation. *Uddannelsseshistorie*, *2014*, 135–159.

Grundtvig, N. F. S. (1829). *Krønike-Riim til Børne-Lærdom*. Kbh.: Wahl.

Grundtvig, N. F. S. (1890). *Historisk Børne-Lærdom (9. Oplag)*. Lybecker & Meyer.

Grundtvig, N. F. S. (1916). *Tidens Strøm eller universal-historisk Omrids*. Kirkeligt Samfunds Forlag

Harder, J. (1819). *Spørgsmaale angaaende den indbyrdes Underviisnings Indførelse i Danmark*. Andreas Seidelin.

Haue, H. (2022). Grundtvig og gymnasiet. *Uddannelseshistorie*, 2022, 161–184.

Johansen, S. & Høirup, H. (1948). *Grundtvigs erindringer og erindringer om Grundtvig*. Gyldendal.

Markussen, I. (2016). Indbyrdes undervisning. I *Den Store Danske på lex.dk.* https://denstoredanske.lex.dk/indbyrdes_undervisning

Nygaard, F. (1880). *Det Schouboeske Institut og N. F. S. Grundtvigs Lærervirksomhed samme-steds*. Karl Schønbergs Forlag.

Thodberg, C., & Thyssen, A. P. (1983). *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys: Hovedtanker og udviklingslinier fra de senere års Grundtvigforskning*. Anis, Det danske Selskab

Billeder

Side 1

Grundtvig, H.W. Bissen, Public Domaine

Dronning Caroline Amalie, Public Domain

Dronningens Asyl (Senere placering), Foto: Johannes Hauerslev, Public Domain

Side 2

Constance Steensen-Leth, Public Domain

Side 5

Titelbladet i Harders Spørgsmaale angaaende den indbyrdes Underviisnings Indførelse i Danmark, Public Domain

P.C. Klæstrup (†1882) "Den indbyrdes Undervisning Efter forordningen af 8. marts 1819" Akvarel

Side 7

Foto: Carsten Oxenvad

Side 8

Laura Grundtvig, Foto: Jongh, Francis de (1864-1928) fransk fotograf.